

Miguel Ángel Bartorila

Universidad Autónoma de Querétaro
mbartorila@gmail.com

Reina Loredo-Cansino

Universidad Autónoma de Querétaro
reina.loredo@gmail.com

Patrimoni cultural i component natural. De la revaloració a la regeneració

Resum: El valor patrimonial dels centres històrics llatinoamericans és àmpliament reconegut i les polítiques per a la seva conservació han augmentat considerablement a partir últim quart del segle XX. No obstant això, la distinció entre patrimoni cultural i natural superposa comunament el valor de l'urbà arquitectònic sobre els espais naturals. Això ha implicat que la vulnerabilitat ambiental dels centres històrics a Llatinoamèrica, i més específicament a Mèxic, perdi importància davant la conservació del patrimoni construït. Els estudis històrics poden aportar dades rellevants per a la revaloració de la relació ciutat/component natural en la configuració de l'espai urbà prehistòric i colonial dels centres històrics. Prenent com a cas d'estudi el centre històric de Santiago de Querétaro, Mèxic, l'article pretén primer, obrir un debat sobre la necessària integració del natural en el valor patrimonial dels centres històrics a partir de la revisió de documentació d'arxiu, cartografia i instruments de lineació. I, segon, reconsiderar el component natural com un recurs latent per a escenaris sustentables futurs en espais patrimonials.

Paraules clau: Centres històrics; patrimoni natural; regeneració; buits urbans; Querétaro

Cultural heritage and natural component. From reassessment to regeneration

Abstract: The heritage value of Latin American historic centres is well known and the policies to preserve them have dramatically increased in the last quarter of the 20th century. However, the difference between cultural and natural heritage commonly overlaps the value of urban architecture on natural spaces. This has meant that the vulnerability for the environment of historic centres in Latin American specifically in Mexico, has lost importance in the face of preserving the built heritage. Historic studies can contribute to relevant data for reassessing the

relation between the city/ natural component in the shaping of pre-Hispanic and colonial urban spaces in historic centres. Taking as a case study the historic centre of Santiago de Querétaro, México, this paper aims to firstly, incite a debate regarding the necessary integration of the natural on the heritage value of historic centres from the review of archival documentation, cartography and planning tools.

Keywords: Historic centres; natural heritage; regeneration; urban voids; Querétaro

Patrimonio cultural y componente natural. De la revalorización a la regeneración

Resumen: El valor patrimonial de los centros históricos latinoamericanos es ampliamente reconocido y las políticas para su conservación han aumentado considerablemente a partir del último cuarto del siglo XX. Sin embargo, la distinción entre patrimonio cultural y natural superpone comúnmente el valor de lo urbano arquitectónico sobre los espacios naturales. Esto ha implicado que la vulnerabilidad ambiental de los centros históricos en Latinoamérica, y más específicamente en México, pierda importancia ante la conservación del patrimonio construido. Los estudios históricos pueden aportar datos relevantes para la revalorización de la relación ciudad/componente natural en la configuración

del espacio urbano prehispánico y colonial de los centros históricos. Tomando como caso de estudio el centro histórico de Santiago de Querétaro, México, el artículo pretende primero, abrir un debate sobre la necesaria integración de lo natural en el valor patrimonial de los centros históricos a partir de la revisión de documentación de archivo, cartografía e instrumentos de planeamiento. Y, segundo, reconsiderar el componente natural como un recurso latente para escenarios sustentables futuros en espacios patrimoniales.

Palabras clave: Centros históricos; patrimonio natural; regeneración; vacíos urbanos; Querétaro

Patrimoine culturel et constituant naturel. De la revalorisation à la régénération

Résumé : La valeur patrimoniale des centres historiques latino-américains est largement reconnue et les politiques en vue de leur conservation ont augmenté considérablement à partir du dernier quart du XXe siècle. Cependant, la distinction entre patrimoine culturel et naturel superpose couramment la valeur de ce qui est urbain architectural sur les espaces naturels. Ceci a impliqué que la vulnérabilité environnementale des centres historiques en Amérique latine, et plus particulièrement au Mexique, perde de l'importance par rapport à la conservation du patrimoine édifié. Les études historiques peuvent fournir des données significatives en vue de la revalorisation du rapport ville/constituant naturel dans la configuration de

l'espace urbain préhispanique et colonial des centres historiques. En prenant comme cas à étudier le centre historique de Santiago de Querétaro (Mexique), cet article prétend d'abord lancer un débat sur la nécessaire intégration de ce qui est naturel dans la valeur patrimoniale des centres historiques à partir de la révision de la documentation archivistique, de la cartographie et des instruments d'aménagement. Deuxièmement, cet article prétend aussi reconsidérer le constituant naturel en tant que ressource latente pour des scénarios soutenable futurs dans des espaces patrimoniaux.

Mots-clés. Centres historiques ; patrimoine naturel ; régénération ; vides urbains ; Querétaro

Introducció

Com a baluard de les ciutats els centres històrics s'han convertit en un dels espais més protegits de les àrees urbanes. Al mateix temps que, el seu desenvolupament s'inscriu en la ideologia neoliberal dominant. La protecció i promoció dels valors patrimonials culturals, naturals i mixtos, part de la gestió d'organitzacions internacionals. Paradoxalment, la distinció occidental entre naturalesa i cultura ha provocat, en la pràctica, plans i propostes d'intervenció orientades especialment per les lògiques del mercat i polítiques, d'alguna manera excloents, on es desplaça als habitants i es margina a la naturalesa.¹ A més, la promoció del turisme patrimonial es mostra des de la perspectiva de la rendibilitat.

El problema de la marginació en àrees d'alt valor patrimonial és comú en els grans centres urbans de Llatinoamèrica, on la vulnerabilitat econòmica i social sovint es combina amb vulnerabilitat ambiental. Com a àmbits d'acumulació per al capital turístic-patrimonial dels centres històrics, com la resta de la ciutat llatinoamericana, han estat condicionats per polítiques *desenvolupistes* associades a la planificació des de la segona meitat del segle XX.² Els governs trobarien en les declaratòries patrimonials i la planificació urbana un camí per a la conservació i explotació dels centres històrics. Front la majoria dels casos llatinoamericans, Mèxic ostenta una llarga experiència sobre valoració de patrimoni arqueològic i arquitectònic, així com, conservació de centres històrics. La Zona de Monuments Històrics de Querétaro (ZMHQ) és una de les quatre zones de monuments a Mèxic que ha estat inscrit en la llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO (Figura 1).

La declaratòria com a patrimoni de la humanitat, en 1996, coincideix amb la dècada de creixement mig anual màxim de la Zona Metropolitana de Querétaro.³ I creixement sostingut que manté la ciutat ha provocat una forta tensió cap al centre històric. Ideologies patrimonialistes, desenvolupistes i homogeneïtzats han guiat als actors locals en la gestió del patrimoni queretano d'acord amb els paràmetres internacionals referits per la UNESCO.⁴ La gentrificació,⁵ sustentada en el turisme patrimonial, ha donat lloc

Introduction

As a stronghold of cities, historic centres have become one of the most protected spaces in urban areas. At the same time, its development is part of the dominant neoliberal ideology. The protection and promotion of cultural, natural and mixed heritage values, begins with the management of international organisations. Paradoxically, the western distinction between nature and culture has led, in practice, to plans and proposals for intervention oriented especially by the logic of the market and policies, somehow exclusive, where the inhabitants are displaced and nature is marginalised.¹ In addition, the promotion of heritage tourism is shown from the perspective of profitability.

Concern for marginalisation in areas of high heritage value is common in the large urban centres of Latin America, where economic and social vulnerability is often combined with

environmental vulnerability. Since it involves areas of accumulation for tourist-heritage capital, historic centres, like the rest of the Latin American city, have been conditioned by developmental policies associated with planning since the second half of the 20th century.² The governments would find in the patrimonial declarations and urban planning a way to conserve and exploit the historic centres. Faced with the majority of Latin American cases, Mexico has extensive experience in valuing archaeological and architectural heritage, as well as the conservation of historic centres. The Area of Historic Monuments in Querétaro (AHMQ - La Zona de Monumentos Históricos de Querétaro) is one of the four areas of monuments in Mexico that has been registered on the UNESCO World Heritage list (Figure 1).

The declaration as a World Heritage Site, in 1996, coincides with the decade of the maximum average annual growth of the Metropolitan Area of Querétaro.³ The sustained growth that

a la marginació d'habitants i components naturals. Aquest article proposa reconsiderar el component natural com un recurs latent per a escenaris sustentables futurs en la ZMHQ. A través de la re-lectura de les narratives històriques dels períodes prehispanic i colonial, es mostra al component natural com a part dels patrons originals entesos com a patrimonials. Després, es fixa l'atenció en la insuficiència de lineaments per a la protecció del component natural en els instruments locals de governança. Finalment, a manera de discussió, es planteja des de la perspectiva post-Kyoto un nou enfocament sobre la preservació i la regeneració a través de l'exploració dels buits urbans en el centre històric de Querétaro.

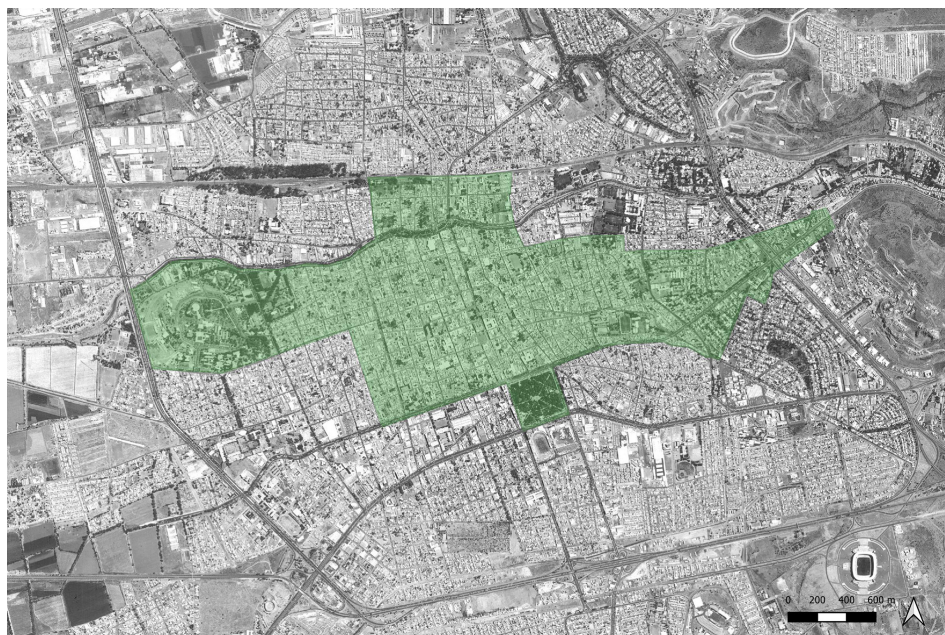

Figura 1. Zona de Monumentos Històrics de Querétaro sobre fotografia aèria de la dècada de de 1990

Figure 1. The Area of Historic Monuments in Querétaro aerial photograph from 1990

the city maintains put a lot of pressure on the historic centre. Patrimonial, developmental and homogenizing ideologies have guided local players in the management of the heritage of Querétaro in agreement with the international parameters referred to by UNESCO.⁴ Gentrification,⁵ sustained by heritage tourism, has led to the marginalisation of inhabitants and natural components.

The aim of this article is to reconsider the natural component as a latent resource for future

sustainable scenarios in the AMHQ. Through the re-reading of the historical narratives of the pre-Hispanic and colonial periods, the natural component is shown as part of the original patterns understood as patrimonial. Then, address the insufficiency of guidelines for the protection of the natural component in local governance instruments. Finally, by way of discussion, a new approach to preserving and regenerating is proposed from the post-Kyoto perspective through the exploration of urban voids in the historic centre of Querétaro.

Tlachco/Querétaro, la conformació d'un assentament mestís

Existeix evidència arqueològica de l'arribada dels primers grups nòmades al territori de l'actual Querétaro, cap al 7,000 A. C.⁶ No hi ha evidències de desenvolupament agrícola a la regió fins al cap del 500 A. C.⁷ No obstant això, el veïnatge geogràfic i cultural amb grups mesoamericans va permetre el contacte dels grups nòmades amb els coneixements sobre domesticació i cultiu de plantes, la qual cosa suggereix un sedentarisme temporal previ a aquests primers assentaments.⁸ Diferents grups ètnics, amb influència teotihuacana, van ocupar la regió de manera temporal o permanent fins al segle XII, després gairebé tots els territoris van ser desocupats.⁹ La regió de les valls queretanas es convertiria després del segle XIII en un territori multiètnic (chichimecas pans i jonaces, tarascos, otomíes i mexiques) i amb formes de vida diverses (comunitats agrícoles sedentàries i nòmades guerrers, caçadors i recol·lectors).¹⁰

Per a inicis del segle XVI, chichimecas seminòmades, així com, alguns grups agrícoles otomíes conviuen en Tlachco, després poble de Querétaro, un assentament dispers a la manera mesoamericana que comptava amb un espai obert, on s'instal·lava el tianguis, i un centre cerimonial.¹¹ Els campaments nòmades i caserius s'instal·laven en les faldilles dels turons, les ribes dels rius i barrancs al llarg del sistema hidrològic Lerma-Santiago i Conca ric la Laja, al qual se suma l'afluent del riu Querétaro, amb la intenció d'aprofitar la fertilitat de la terra.

Després de 1520, un grup de otomíes liderats per un comerciant, Conni, es van refugiar del domini espanyol a la Canyonada, una terra fèrtil prop d'un rierol a l'orient de Tlachco. Aviat Conni i el seu grup conreaven blat de moro, fríjol i xili per al seu manteniment i venda als chichimecas. No va ser fins al cap de 1538 que els espanyols van convèncer a Conni per a batejar-se en la fe catòlica i sotmetre's al domini de la Corona. Ja convertit en Hernando de Tàpia, a Conni se li atribueix la fundació del poble d'indis: Querétaro; i haver aconseguit pacíficament que otomíes i chichimecas que habitaven l'antic Tlachco es bategessin i oferissin vassallatge als espanyols.¹²

Tlachco/Querétaro, the structure of a hybrid settlement

There is archaeological evidence of the arrival of the first nomadic groups to the territory of present-day Querétaro, around 7,000 BC. A.C.⁶ There is no evidence of agricultural development in the region until after 500 BC.⁷ However, the geographical and cultural neighbourhood with Mesoamerican groups allowed contact with nomads and therefore acquire knowledge in the domestication and plant cultivation, suggesting a temporary sedentary lifestyle prior to these first settlements.⁸ Different ethnic groups, with Teotihuacan influence, occupied the region temporarily or permanently until the 12th century, then almost all the territories became inhabited.⁹ After the 13th century, the region of the Queretaro valleys would become a multi-ethnic territory (Chichimecas pames and Jonaz, Perupecha Otomi and Mexica) and with diverse ways of life (sedentary agricultural communities and nomadic warriors, hunters and gatherers).¹⁰

nomadic Chichimecas, as well as some Otomi agricultural groups lived together in Tlachco, which later became known as the town of Querétaro, a dispersed settlement in the Mesoamerican way that had an open space, where the tianguis (street markets) were placed, and a ceremonial centre.¹¹ The nomadic camps and hamlets were set up on the slopes of the hills, the banks of the rivers and ravines along the hydrological system Lerma-Santiago and Cuena River La Laja, to which the tributary of the Querétaro River is added, to take advantage of the fertility of the earth.

After 1520, a group of Otomi led by a merchant, Conni, took refuge from Spanish rule in La Cañada, a fertile land near a stream east of Tlachco. Soon Conni and his group were cultivating land for corn, beans, and chili for themselves and to sell to the Chichimecas. It was not until after 1538 that the Spanish convinced Conni to be baptized in the Catholic faith and submit to the rule of the Crown. Now converted into Hernando de Tapia, Conni is credited with the founding of the town of Indians:

Des d'abans de la fundació de Querétaro existeixen evidències d'ús de mètodes d'intensificació agrícola, de reg i temporal, a la regió.¹³ El que va implicar transformacions al paisatge natural. Don Hernando de Tàpia, com a cacic del poble, va crear un sistema de séquies per a portar l'aigua de la Canyada al pla i va introduir plantes i animals, provinents d'Europa, per a consum de naturals i espanyols.¹⁴ Totes dues accions van reconfigurar el paisatge natural de Querétaro de manera irreversible.

En l'assentament també va haver-hi transformacions. Els pobles d'indis havien de cenyir-se als criteris colonialistes. Querétaro va ser traçat per Juan Sánchez de Alanís com un reticle d'escacs, amb carrers ordenats i espaiosos, en un pla més enllà de les valls.¹⁵ L'assentament dispers i adaptat a la topografia que mantenia una articulació amb el riu i les séquies va buscar ser substituït per un espai cartesià en el qual apareixien els poders: religiós (convent franciscà) i polític (capítol) com a elements centrals de l'espai construït. No obstant això, la majoria dels pobladors otomies van continuar vivint en el turó Sangremal, després turó de la Creu. Administrativament el capítol, que presidia Hernando de Tàpia, era el responsable d'aplicar les polítiques d'organització del poble i el seu entorn. A canvi de pagar un tribut a la Corona, nous i antics pobladors rebien un solar, dins o fora de la quadrícula urbana espanyola, i milpas per a cultiu.¹⁶ Querétaro va mantenir el seu estatus de poble d'indis durant tot el segle XVI. No obstant això, en 1586, Antoni de Ciudad Real narra: "El poble de Querétaro és molt fèrtil, fresc i viciós de raïm, magranes i figues [sic], i moltes altres fruites de Castella. És poble de molt de veïnatge d'indis otomies, amb uns pocs mexicans i altres pocs tarascos. Habiten també allí i en aquella comarca més de setanta espanyols que crien molt bestiar major i menor, i agafen molt blat, perquè la terra és meravellosa per a tot això [...]".¹⁷

La ubicació estratègica en la comunicació entre Ciutat de Mèxic i les mines del nord va ser un factor essencial perquè els espanyols decidissin assentar-se en Querétaro després de 1550. A pesar que la població indígena continuava sent majoritària van existir dos esdeveniments epidèmics que van permetre el desplaçament dels naturals dels territoris originalment assignats per la Corona. La mort dels primers pobladors indígenes va permetre

Querétaro; and to have peacefully succeeded in getting the Otomi and Chichimecas who inhabited ancient Tlachco baptized and offered vassalage to the Spanish.¹²

Prior to the founding of Querétaro, there is evidence of the use of agricultural, irrigation and temporary intensification methods in the region.¹³ This meant transformations to the natural landscape. Don Hernando de Tapia, as the *cacique* (chief) of the town, created a system of ditches to bring water from La Cañada to the plain and introduced plants and animals, from Europe, to be consumed by natives and Spaniards.¹⁴ Both actions irreversibly re-shaped the natural landscape of Querétaro.

The settlement also underwent changes. The town of Indians has to adhere to colonialists criteria. Querétaro was designed by Juan Sánchez de Alanís like a chess grid, with organised and spacious streets, in a flat land beyond the valleys.¹⁵ The dispersed settlement adapted to the topography and will maintain an elevation with the river and the

streams look to be substituted by a cartesian space in which religious powers / Franciscan convent) and political powers (town council) will appear as central spaces of the built space. Nevertheless, most of the Otomi population will continue to live in the Sangremal mountains and later the Cruz mountains. Administratively, the council, chaired by Hernando de Tapia, was responsible for applying the organisation policies of the town and its surrounding area. In exchange for paying a tribute to the Crown, new and old settlers received a plot of land, inside or outside the Spanish urban grid, and cornfields for cultivation.¹⁶ Querétaro maintained its status as an Indian town throughout the 16th century. However, in 1586, Antonio de Ciudad Real narrates: "The town of Querétaro is very fertile, fresh and spoiled with grapes, pomegranates and figs [sic], and many other fruits of Castile. It is a town with a large neighbourhood of Otomi Indians, with a few Mexicans and a few other Perupechas. More than seventy Spaniards also live in that region who raise a lot of large and small cattle, and gather a lot of wheat, because the land is wonderful for all this [...]".¹⁷

als espanyols comprar solars i milpas dins dels límits de l'assentament original.¹⁸ La crònica del franciscà Alonso de la Rea, en 1639, ens deixa veure el que el cronista estima com un context ambiental propici per a l'assentament dels europeus:

[...] El sitio es muy montuoso, pero tan fértil que puede competir con las mejores de Italia. Está todo cercado y rodeado de montes muy altos, y así su población viene á estar [sic] en una rinconada, tan breve y tan corta que solo su fertilidad puede sustentar tan numerosa población. Es de casi cuatrocientos vecinos españoles (sin la otra gente que es mucha) todos de caudal y porte, divididos en sus calles á lo político y popular [sic]. Sus casas muy cumplidas así de lo material como de lo necesario: y así todas en general tiene agua de pie y las más, huertas y viñas con sus huertos y recreos que sin encarecimiento, pueden competir con los lbleos y celebrados pensiles de Grecia y de Babilonia [...].¹⁹

El creixement de la presència espanyola va provocar transformacions urbanes i ambientals: primer, el canvi de les milpas per hortes i àrees de pasturatge, que va implicar la inserció d'espècies, vegetals i animals, no endògenes; segon, una major tecnificació en el maneig de l'aigua amb la intenció d'assortir els horts i fonts de la ciutat. A penes cinc dècades després, en 1680, el Dr. Sr. Carles de Sigüenza i Góngora relata:

[...] Las casas materiales, de que la población se compone, regularmente son de un terrado, pero lo que les falta de altura les sobra de capacidad y grandeza. No hay alguna, por pequeña que sea, que no tenga agua de pie o de la que brota en los pozos, o de la que se les comunica por atarjeas de cal y piedra en que se pasea por todas las calles de la ciudad [...] siguiéndose de esta conveniencia, y de la fertilidad del terruño, el que en todas haya deliciosos jardines y agradables abundantísimas

The strategic location in the route between Mexico City and the northern mines was an essential factor for the Spanish when making the decision to settle in Querétaro after 1550. Although the indigenous population continued to be the majority, there were two epidemic events that allowed the displacement of the natives of the territories originally assigned by the Crown. The death of the first indigenous settlers allowed the Spanish to buy lots and cornfields within the limits of the original settlement.¹⁸ The chronicle of the Franciscan Alonso de la Rea, in 1639, reveals what the chronicler considers an environmental context favourable to the settlement of Europeans:

[...] The site is mountainous, but so fertile that it can compete with the best in Italy. It is enclosed and surrounded by very high hills, and thus its population comes to be [sic] in a corner, so small and limited that only its fertility can sustain such a large population. It consists of almost four hundred Spanish neighbours (without the other people which is a lot) all of volume and appearance, divided in its streets to the political

and popular [sic]. Their houses are highly accomplished both in terms of material and necessity: and so, all of them generally have connecting water and vegetable gardens and vineyards with their orchards and recreations that, without being expensive, can compete with the lbleos and celebrated beautiful gardens of Greece and Babylon [...].¹⁹

The growth of the Spanish presence created alterations in the urban and environmental scene: first, the transfer of cornfields to orchards and grazing areas. This implied including non-indigenous plants and animal species; second, a higher technical level of water management with the intention of supplying the city's orchards and fountains. Just five decades later, in 1680, Dr. D. Carlos de Sigüenza y Góngora relates:

The material houses, which are widely used in the settlements are usually terraced, but what they lack in height, they make up for in size and grandeur. There is not one, no matter how

huertas [...] No se necesita de que de otras partes se le conduzcan frutas, porque en cualquiera huerta de la ciudad hallará el criollo chirimoyas, aguacates, zapotes blancos, plátanos, guayabas, garambullos, pitayas, ciruelas, tunas diferentísimas; y no echará de menos el gachupín sus celebrados y suspirados duraznos, granadas, membrillos, brevas, albérechigos, chabacanos, manzanas, peras, naranjas y limones de varias especies [...] nada se echa menos, no sólo de lo preciso, sino aún de lo delicioso para conservación de la vida, sirviendo esto de medio eficaz para que insensiblemente pasase Querétaro de pueblo no muy grande a ser ciudad magnífica y numerosa [...].²⁰

L'acumulació de sabers agrícoles dels naturals i espanyols, articula una nova forma en la distribució de terres i aigua. Aquesta associació, genera un substrat de major diversitat on resulta un paisatge rural mestís en el qual la milpa, l'hort, el riu i les places tenen un lloc protagonista (Figura 2). La descripció de Francisco Antonio Navarrete, ja en el segle XVIII, refereix a una ciutat en la qual el natural i l'artificial componen un ambient únic:

[...] los cinco sentidos tienen su especial deleite al gozar de su amenidad y hermosura. El paladar se recrea con el gusto de tantas diferencias de frutas, sin dar sentencia a favor de ninguna, porque todas son exquisitas [...] El olfato tiene su especial recreo en la vegetal república de las flores; porque siendo tan varias y tan hermosas, se mantienen ya unas, y ya otras, todo el año [...] Los pintados pajarillos (ramilletes volantes) divierten con su canto continuamente los oídos; porque como cada casa es una maceta de flores, cada jardín una primavera, y cada huerta un Paraíso, toda la ciudad es una jaula [...] El tacto tiene su singular delicia en las frutas, tan hermosas y varias que toca, y en las matizadas y suaves flores que manosea. Pero el sentido que más percibe la amenidad y hermosura de Querétaro (sin duda por más noble) es el de la vista [...] Este hermoso país visto desde la Loma, causa tanto

small, that does not have connecting water or flows from the wells, or connected by drains of lime and stone which pass through all the streets of the city [...] resulting in the fertile lands with delicious gardens and abundant orchards [...] It is not necessary that fruits be brought to it from other parts, because in any orchard of the city you will find the Creole custard apples, avocados, white sapotes, bananas, guavas, bilberry cactus, pitayas, plums, very different tunas; and the Gachupín will not miss their celebrated and longed-for peaches, pomegranates, quinces, early figs, prunes, apricots, apples, pears, oranges and lemons of various species [...] nothing is missed, not only of what is necessary, but also of what is delicious for the preservation of life, serving as an effective means for Queretaro to pass insensibly from a not very large town to being a magnificent and numerous city[...].²⁰

of land and water. This association generates a substrate of greater diversity which results in hybrid rural landscape in which the cornfield, the orchard, the river and the squares have a leading place (Figure 2). Francisco Antonio Navarrete's description, already in the 18th century, refers to a city in which the natural and the artificial make up a unique environment:

[...] the five senses find special delight in enjoying its amenity and beauty. The palate recreates itself in savouring so many different fruits, without fondness for any of them in particular, because they are all exquisite [...] The sense of smell has its special recreation in the vegetable republic of flowers; because being so varied and beautiful, some remain, and others last throughout the year [...] The painted little birds (flying bouquets) are music to the ears with their song; because as each house is a pot of flowers, each garden a spring, and each garden a Paradise, the whole city is a cage [...] the sense of touch has its singular

The gathering of native and Spanish agricultural knowledge, expresses a new way in the distribution

agrado a los ojos, que faltan colores a la retórica para pintar con propiedad lo que tan amena ciudad encierra dentro de tan florido círculo para el recreo; porque al registrar una ciudad, que al compás de los edificios descuellan los árboles, que la matizan, imprime en la fantasía una tan agradable, aunque opuesta armonía de pareceres, que al ver sólo la mitad de los templos, los capiteles de las torres y las azoteas de las casas empinarse sobre los árboles y las flores, imagina la fantasía, que lo enmarañado y tupido de la arboleda es un ondeado mar de verdes esmeraldas que mantiene sobre su en-ojada [sic] espalda una grande flota de navíos [...].

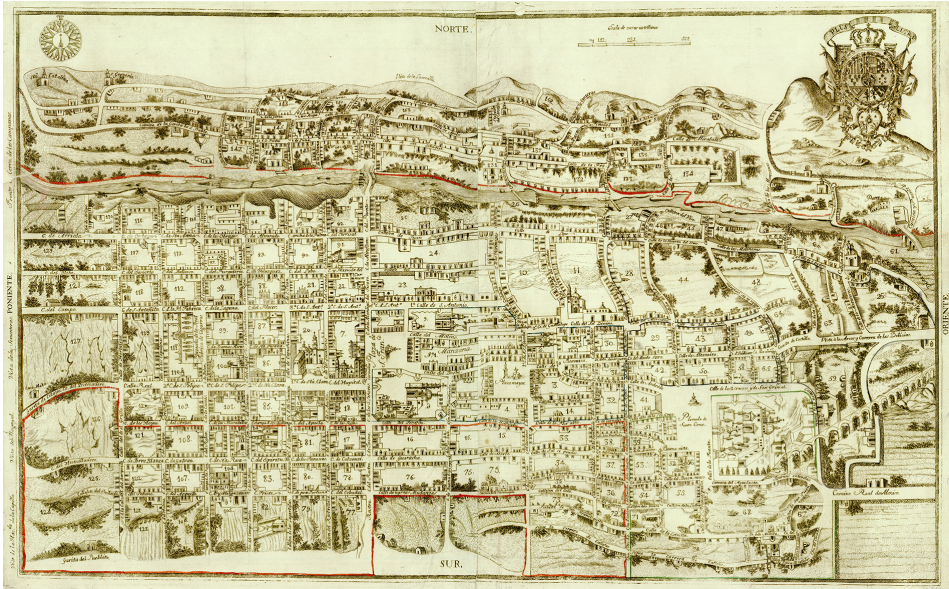

Figura 2. Ordenança que per a la divisió de la m. Noble i lleial ciutat de Santiago Querétaro en quarteles [sic] menors,1796. Autor: José Ignacio Ruiz Caldo Mariano de Zúñiga i Ontiveros. Es mostren les façanes consolidades d'unes certes illes i els buits a l'interior, els diferents lots amb ús agrícola en els contorns així com el riu Querétaro i la seva ribera.

Figure 2. Ordinance that for the division of the very noble and loyal city of Santiago Querétaro in minor [sic] quarters, 1796. Author: José Ignacio Ruiz Caldo Mariano de Zúñiga y Ontiveros. The consolidated facades of certain blocks and the empty ones inside are shown, the different lots with agricultural use on the outskirts as well as the Querétaro river and its bank.

delight in the fruits, so beautiful and varied and in the nuanced and soft flowers that it caresses. But the sense that most perceives the amenity and beauty of Querétaro (no doubt no matter how noble) is that of sight [...] This beautiful country seen from the Loma, brings much pleasure to the eyes, colours are lacking in the rhetoric to paint with characteristics such a pleasant city enclosed within such a flowery circle for recreation; because when registering

*a city, which surrounds the buildings the trees tower above that nuance it, imprints in the fantasy such a pleasant, although opposite harmony of opinions, that when seeing only half of the temples, the capitals of the towers and the roofs of the houses tower over the trees and the flowers, imagine the fantasy, that the tangled and dense woodland is a rippling sea of emerald green that keeps a large fleet of ships on its back [sic] [...].*²¹

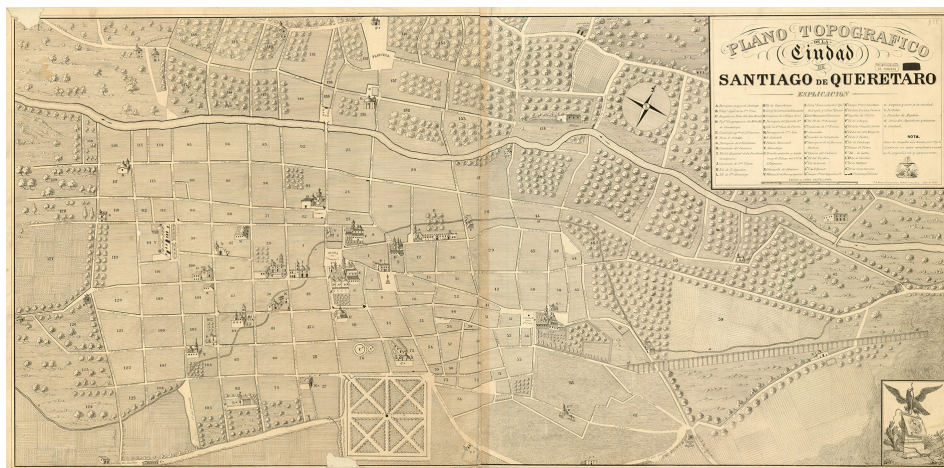

Figura 3. Pla topogràfic de la ciutat de Santiago de Querétaro, 1844. Autor: P.A. Mesier's. El pla mostra la séquia principal i la diversa configuració de milpas i horts.

Figure 3. Topographic plan of the city of Santiago de Querétaro, 1844. Author: P.A. Mesier's. The plan shows the main canal and the diverse configuration of cornfields and orchards

La juxtaposició de traces urbanes que van donar lloc a un assentament mestís, en part espontani i irregular, i en part, tauler d'escacs, es va enriquir gràcies al paisatge natural i les seves transformacions. Les relacions milpa/hort i riu/séquia van contribuir a la imatge mestissa del Querétaro colonial (Figura 3). On espais oberts formaven un equilibri amb els espais construïts. El valor dels primers com a buits, des del punt de vista del patrimonial, no ha estat prou estudiat i, amb el pas del temps, evidentment descartat.

Instruments de gestió: patrimoni i espais naturals

Per a inicis del segle XIX Querétaro destacava com un centre comercial, agrícola, ramader i de manufactura tèxtil.²² La ciutat va aconseguir altres dimensions i noves transformacions es van succeir. El riu Querétaro i el ferrocarril es van convertir en un límit que va propiciar el creixement de la ciutat en el sentit orienti-ponent. La traça mestissa,

The juxtaposition of urban traces that gave rise to a hybrid settlement, partly spontaneous and irregular, and partly a checkerboard, was enriched by the natural landscape and its transformations. The relationships with the cornfields / orchard and river / ditch contributed to the hybrid image of colonial Querétaro (Figure 3). Where open spaces formed a balance with the built spaces. The value of the former as voids, from the heritage point of view, have not been studied enough and, with the passage of time, evidently ruled out.

Management tools: heritage and natural spaces

At the beginning of the 19th century, Querétaro excelled as a commercial, agricultural, livestock and textile manufacturing centre. The city reached other dimensions and new transformations took place. The Querétaro river and the railroad became a limit that facilitated the growth of the city in the east-west direction. The hybrid design, defined in the 16th century, was maintained, but the built space began to take on greater relevance over the natural space (Figure 4). In the twentieth century, the interest of authorities and citizens to safeguard

definida en el segle XVI, es va mantenir, però l'espai construït va començar a prendre major rellevància sobre l'espai natural (Figura 4). En el segle XX, l'interès d'autoritats i ciutadans per salvaguardar el patrimoni local va aconseguir, en 1981, la denominació com a Zona de Monuments Històrics de la Ciutat de Querétaro.²³ Aquesta denominació defineix el primer polígon de protecció oficial.

Després, a partir de la declaratòria i inscripció en la UNESCO de la ZMHQ s'han elaborat algunes eines de governança local que, a manera d'instruments de planificació estratègica han assenyalat el rumb per a la protecció, conservació i explotació del patrimoni edificat. En concordança amb la declaratòria que assenyalava a la ZMHQ com un lloc de valor universal sota la consideració que: "...es inusual al conservar los patrones originales de las calles, tanto de

Figura 4. Fotografia del centre històric i entorn en 1934. L'espai construït es va consolidant. S'observa a penes, una franja verda sobre la traça de la séquia principal en la part superior esquerra i restes d'hortos

Figure 4. Photograph of the historic centre and surroundings area in 1934. The built space is consolidating. A green strip on the layout of the main canal in the upper left part and the remains of orchards can be barely observed

the local heritage achieved, in 1981, the name as Zone of Historical Monuments of the City of Querétaro. This naming defines the first area of official protection.

After being declared and registered in the UNESCO as the AHMQ, some local governments implemented tools by means of strategic planning which paved the way for the protection, preservation, and exploitation of the built heritage. In agreement with what was set

out by the AHMQ as a universally valuable place considering: "... it is unusual in preserving the original patterns of the streets, both of the native indigenous inhabitants and of the Spanish conquerors... Otomies, Purepecha, Chichimecas and Spaniards lived together peacefully in the city, notable for its numerous civic and religious baroque monuments..."²⁴ great efforts have been made to preserve the hybrid design, as well as, about 2,000 historical buildings (Figure 5),

los habitantes indígenas nativos como de los conquistadores españoles... Otomíes, tarascos, chichimecas y españoles convivieron pacíficamente en la ciudad, notable por sus numerosos monumentos barrocos civiles y religiosos...”,²⁴ s’han fet grans esforços per conservar la traça mestissa, així com, prop de 2000 immobles històrics (Figura 5), majoritàriament construïts entre els segles XVI i XVIII.²⁵ No obstant això, nombrosos testimoniatges que tenen a veure amb el component natural, potser menys evidents, han quedat esperant ser estudiats amb detall, per a així completar el suport territorial que configura la ciutat.

Amb la intenció de categoritzar les accions proposades per a la gestió i protecció del component natural en la ZMHQ, es revisen tres instruments: dos a escala districtual, el Pla Parcial de Desenvolupament Urbà per a la Zona de Monuments i Barris Tradicionals de la Ciutat de Santiago de Querétaro²⁶ (PPDU) del 2008 i el Pla de Maneig i Conservació de la Zona de Monuments Històrics de Santiago de Querétaro²⁷ (PMC) del 2010; i un altre a escala metropolitana, el Q500 Estratègia de Territorialització de l’Índex de Prosperitat Urbana²⁸ (Q500) del 2018, particularment en el referit al Centre històric i al riu Querétaro.

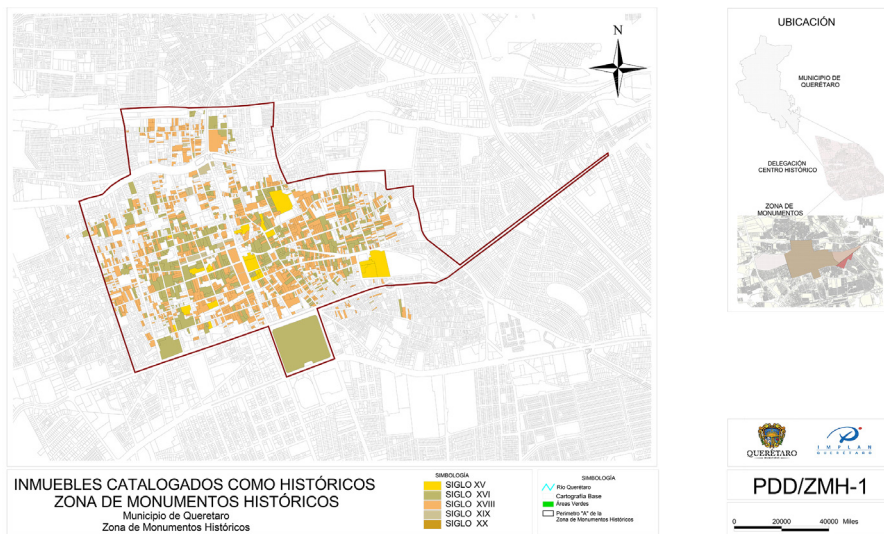

Figura 5. Immobles catalogats com a històrics. Zona de Monuments Històrics, 2016. Es mostren els diferents edificis catalogats del segle XV al XX

Figure 5. Cataloguing of historic properties. Historic Monuments Area, 2016. The different buildings listed from the 15th to the 20th century are shown

mostly built between the 16th and 18th centuries²⁵. However, numerous testimonies that have to do with the perhaps less obvious natural components and should be studied in detail, in order to complete the territorial support that configures the city.

With the aim of categorizing the proposals for the management and protection of the natural component in the AHMQ, three actions are reviewed: two at the district level, the Partial Urban

Development Plan for the Zone of Monuments and Traditional Neighbourhoods of the City of Santiago de Querétaro²⁶ (PPDU) of 2008 and the Management and Conservation Plan of the Area of Historical Monuments of Santiago de Querétaro²⁷ (PMC) of 2010; and another on a metropolitan scale, the Q500 Territorialisation Strategy of the Urban Prosperity Index²⁸ (Q500) of 2018, particularly in relation to the Historic Centre and the Querétaro River.

La selecció d'aquests instruments es justifica en el seu abast a mitjà i llarg termini, més ampli que els programes trianuals associats a la gestió municipal. A més, de l'aposta per guiar i regular els escenaris futurs. L'anàlisi s'enfoca en cinc categories: la identificació d'espais naturals; estudis i valoració (plans, llistat, etc.); diagnòstic; propostes de conservació i propostes d'intervenció. Aquestes categories s'estableixen com a accions mínimes per a la preservació i protecció del patrimoni natural. La síntesi de l'anàlisi es presenta en la Taula 1.

El PPDU té entre els seus objectius: definir els usos de sòl, les polítiques i estratègies per a garantir la conservació de l'estructura urbana que sustenta el patrimoni cultural i edificat. El PMC cerca enfortir i ordenar la gestió pública, articulant les accions de govern mitjançant la concertació dels actors públics i privats per a l'impuls del desenvolupament sustentable i la conservació. Per part seva, el Q500 planteja entre els seus desafiaments: l'actualització del marc normatiu per a la sostenibilitat ambiental i restaurar els sistemes ambientals; així doncs, el centre històric i el riu Querétaro són considerats com a àmbits d'actuació estratègica.²⁹

Quant a la identificació d'espais naturals el PPDU i el PMC assenyalen com a fites naturals als turons de les Campanas i de la Creu. Així mateix, els tres instruments destaquen la presència del riu Querétaro, encara que la percepció difereix. En el PMC el riu es fa notar com a vora i element de desvaloració a causa de problemes d'imatge. El Q500 també assenyala al riu com una vora física, no obstant això, es destaca la destrucció de les seves característiques naturals originàries a causa de la seva canalització. No van ser identificats altres espais naturals, o els seus vestigis, com a horts, milpas o séquies.

The selection of these implementations is justified in their medium and long-term scope, more extensive than the three-year programs associated with municipal management. In addition, to the commitment to guiding and regulating future scenarios. The analysis focuses on five categories: the identification of natural spaces; studies and valuation (plans, list, etc.); assessment; conservation proposals and intervention proposals. These categories are established as minimum actions for the preservation and protection of the natural heritage. The synthesis of the analysis is presented in Table 1.

The PPDU has among its objectives: to define the uses of land, policies and strategies to guarantee the conservation of the urban structure that supports the cultural and built heritage. The PMC seeks to strengthen and order public management, organising government actions through the

coordination of public and private actors to promote sustainable development and conservation. For its part, the Q500 raises among its challenges: updating the regulatory framework for environmental sustainability and restoring environmental systems; thus, the historic centre and the Querétaro river are considered as areas of strategic action.²⁹

Regarding the identification of natural spaces, the PPDU and the PMC indicate as natural landmarks the hills of Las Campanas and de la Cruz. Likewise, the three implementations highlight the presence of the Querétaro River, although the perception differs. In the PMC the river is marked as a border and its value reduced due to image problems. The Q500 also points to the river as a physical edge, however, the destruction of its original natural features due to its channelling can be highlighted. No other natural spaces were identified, or their remains, such as orchards, cornfields or ditches.

	PPDU (2008)	PMC (2010)	Q500 (2018)
1. Identificació d'espais naturals	- <i>Cerro de las Campanas</i> i <i>Cerro de la Cruz</i> (fites naturals) - Riu Querétaro	- <i>Cerro de las Campanas</i> i <i>Cerro de la Cruz</i> (fites naturals)) - Riu Querétaro (vora natural)	- Riu Querétaro (vora natural)
2. Estudis i valoració	No	No	No
3. Diagnòstic	- Riu Querétaro i voltants: riscos per inundació	- Riu Querétaro: deterioració urbana; problemes d'accessibilitat; desvaloració i deterioració producte de la falta d'inversió, tant pública com privada; la falta de polítiques i projectes de reaprofitament del riu i els seus marges; no apropiació social del riu; contaminació	- Riu Querétaro i voltants: riscos per inundacions; contaminació
4. Propostes de conservació	- Desenvolupament de mecanismes per a la participació ciutadana en la protecció del patrimoni cultural i natural - Programa de neteja i sanejament d'àrees naturals - Programa de millorament del Riu Querétaro: parc lineal al llarg de 4,5km. - Neteja de llit en el Riu Querétaro	- Riu Querétaro: rescat i dignificació, restauració ambiental (accions permanents de conservació natural) - Desenvolupament de mecanismes per a la participació ciutadana en la protecció del patrimoni cultural i natural - Col·laboració amb els tres ordres de govern per a la protecció del medi natural i del patrimoni tangible i intangible - Protecció de recursos naturals bàsics per a la vida urbana; aigua i sòl - Consideració de protecció del patrimoni natural en la ZMHQ per a contribuir al desenvolupament sustentable - readequació dels sistemes urbans (circulació i transport) que incideixen en la degradació de l'ambient natural	- Riu Querétaro: rehabilitació i reforestació; conversió en espai natural - Conservació i restauració dels recursos naturals - Atenció a últimes esclletxes de sòl agrícola existents en contacte amb la ciutat
5. Propostes d'intervenció	- Riu Querétaro: com a àrea de tractament especial; destacar caràcter paisatgístic - Regeneració de la vegetació; sembrat de flors	- Riu Querétaro: qualitat ambiental i funcionament hidràulic; incorporació al desenvolupament urbà com a espina dorsal de la connectivitat (per als vianants/ transport públic) i d'una xarxa d'espais públics/àrees verdes i recreatives: Projecte del Parc Lineal del Riu Querétaro - Incrementar la qualitat urbana dels barris tradicionals immediats al riu - Recuperació d'àrees industrials obsoletes i àrees naturals significatives per a la implementació d'equipament i projectes estratègics - Aprofitament de les crugies posteriors d'immobles per a àrees comunes d'estacionament, àrees verdes i habitatge - Utilització de traspatis i cors de poma per al millorament ambiental amb l'increment de la vegetació i la creació de zones verdes d'ús col·lectiu, promovent la figura de la propietat en condomini.	- Riu Querétaro: espai públic; eix verd a nivell regional; com a àmbit estructurador del sistema ambiental municipal - Ecoturisme en àrees naturals. - Parcs industrials del sector agrícola (agro-parcs)

Taula 1. Anàlisi relació del component natural i instruments de gestió i protecció del Centre Històric.
Font: elaboració pròpia

	PPDU (2008)	PMC (2010)	Q500 (2018)
1. Identification of natural spaces	<ul style="list-style-type: none"> - Campanas and Cruz mountains (natural landmarks) - Querétaro River 	<ul style="list-style-type: none"> - Campanas and Cruz mountains (natural landmarks) - Querétaro River (natural border) 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River (natural border)
2. Studies and evaluations	No	No	No
3. assessment	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River and surrounding areas: risk of flooding 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: urban deterioration; accessibility problems; devaluation and deterioration due to lack of both public and private investment; the lack of policies and projects to reuse the river and its banks; no social appropriation of the river; pollution 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River and surrounding areas: risk of flooding, pollution
4. Proposals for conservation	<ul style="list-style-type: none"> - Development of mechanisms for citizen participation in the protection of cultural and natural heritage - Program for cleaning and sanitation of natural areas - Querétaro River improvement program: linear park along 4.5km. - Cleaning of the riverbed 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: rescue and dignification, environmental restoration (permanent actions of natural conservation) - Development of mechanisms for citizen participation in the protection of cultural and natural heritage - Collaboration with the three levels of government for the protection of the natural environment and tangible and intangible heritage - Protection of basic natural resources for urban life: water and soil - Consideration of protection of natural heritage in the AHMQ to contribute to sustainable development - Readjustment of urban systems (circulation and transport) that affect the degradation of the natural environment 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: rehabilitation and reforestation; conversion into natural space - Conservation and restoration of natural resources - Attention to the last remnants of agricultural land in contact with the city
5. Proposals of intervention	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: as a special treatment area; highlight landscape character - Regeneration of vegetation; sown with flowers 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: environmental quality and hydraulic performance; incorporation into urban development as the backbone of connectivity (pedestrian / public transport) and of a network of public/green spaces and recreational areas: Queretaro River Linear Park Project - Increase the urban quality of the traditional neighbourhoods near the river - Recovery of obsolete industrial areas and significant natural areas for the implementation of equipment and strategic projects - Use of the rear spaces of buildings for common parking areas, green areas and housing - Use of backyards and block centres to improve the environment by increasing vegetation and creating green areas for collective use, promoting the figure of condominium property. 	<ul style="list-style-type: none"> - Querétaro River: public space; green axis at the regional level; as a structuring area of the municipal environmental system - Ecotourism in natural areas. - Industrial parks of the agricultural sector (agro-parks)

Table 1. Analysis of the relationship between the natural component and the management and protection urban documents of the Historic Cen-tre. Source: Author's own work

Cap dels instruments desenvolupa o refereix a estudis específics de valoració ecològica, plans o llistats d'espais naturals. No obstant això, cada instrument presenta un diagnòstic esbiaixat del riu Querétaro. A més dels riscos per inundació i contaminació als voltants del riu, que assenyalen els tres documents, en el PMC es fa un diagnòstic en el qual s'identifica que el riu Querétaro, a més d'un risc natural, no forma part de l'imaginari actual de la població urbana, "al menos no como un valor para cuidar y disfrutar, para los grupos de mayor edad sí representa un hito, más anecdótico que real."³⁰ Es diagnostica també que la no apropiació es relaciona amb problemes d'accessibilitat, deterioració urbana, falta d'inversió pública, etc. Aquestes condicions assenyalen al riu al com una àrea problemàtica.

D'altra banda, els tres instruments esbossen propostes de conservació. Tant PPDU, com el PMC, plantegen la necessitat de la participació ciutadana en el rescat, conservació, apreciació i promoció dels valors culturals i paisatgístics. Però, les propostes del PPDU es limiten a un programa de neteja del riu i altres àrees naturals sense especificar, així com, un *programa de millorament* del parc lineal localitzat en el riu. D'altra banda, en el PMC. Apareix per primera vegada la idea del desenvolupament sustentable. Es plantegen accions permanents per a la conservació del riu Querétaro i la readequació en els sistemes urbans que incideixen en la degradació ambiental. Així com, la consideració de protecció per als recursos naturals bàsics de la vida urbana (aigua/sòl) i per al patrimoni natural de la ZMHQ. El pla Q500, també inscrit en una perspectiva de sustentabilitat, planteja la conversió del riu en un *espai natural* a partir de reforestar i rehabilitar.

Finalment, quant a les propostes d'intervenció relacionades amb el component natural, el PPDU proposa al riu Querétaro com a àrea tractament especial, de caràcter paisatgístic, plantejant una major intensitat d'ús, així com la revisió sobre la circulació vehicular, a més de la regeneració de vegetació.

None of the urban documents develop or refer to the specific studies of ecologic value, plans, or list of natural spaces. However, each implementation presents a biased assessment of the River Querétaro. In addition, the risk of flooding and pollution in the surrounding areas of the river pointed out in the three documents, in the PMC an assessment is carried out that identifies the river Querétaro, in addition to being a natural risk, does not form part of the current urban town, "at least not as a value that should be cared for and enjoyed by older people but presents a landmark more anecdotal than real".³⁰ It also assesses that the lack of appropriation is related to problems of accessibility, urban deterioration and lack of public investment etc. These conditions all point to the river as being a problematic area.

On the other hand, the three urban documents outline conservation proposals. Both PPDU and PMC raise the need for citizen participation in the rescue, conservation, appreciation and promotion of cultural and landscape values. Yet, the PPDU

proposals are limited to a cleaning program for the river and other unspecified natural areas, as well as an *improvement* program for the linear park located on the river. On the other hand, in the PMC, the idea of sustainable development appears for the first time. Permanent actions are proposed for the conservation of the Querétaro River and the readjustment of urban systems that affect environmental degradation. As well as the consideration of protection for the basic natural resources of urban life (water / soil) and for the natural heritage of the AHMQ. The Q500 plan, also part of a sustainability perspective, proposes the conversion of the river into a natural space by reforestation and rehabilitating.

Finally, with regard to the intervention proposals related to the natural component, the PPDU proposes the Querétaro River as a special treatment area, of a landscape nature, proposing a greater intensity of use, as well as the revision of vehicular circulation, in addition to the regeneration of vegetation.

En el PMC les propostes d'intervenció sobre el riu Querétaro van més enllà de la millora de les condicions ambientals. Es planteja la incorporació del riu al desenvolupament urbà de la ciutat com un eix estructurador de la connectivitat i dels espais públics/àrees verdes. D'altra banda, en l'apartat d'Instrumentació s'assenyala: "Establir la recuperació d'àrees industrials obsoletes i àrees naturals significatives per a la implementació d'equipament i projectes estratègics d'alt impacte que afavoreixin la inversió immobiliària en aquestes zones."³¹

Perillosament en el pla s'equiparan àrees naturals significatives amb àrees obsoletes. La consideració que les àrees naturals són espais sense valor o vacants per a ser ocupats té

sentit des de la visió sobre àrees urbanes en procés de declinació i deterioració de la ciutat interior.³²

En la ZMHQ una certa subutilització sol substituir els recursos de valor, a través de l'ocupació programada en comptes de reutilitzar-los i agregar valor. Mentre la dinàmica del creixement demogràfic ha estat intensa en la zona metropolitana en el centre històric s'ha generat un procés de transformació en part antagònic entre la forta protecció de patrimoni construït i la intensa transformació per processos immobiliaris.³³

Així mateix, el PMC impulsa l'aprofitament de les crugies posteriors dels immobles, traspatis i cors d'illa per al creixement d'àrees verdes. Però, aquest impuls promou al mateix temps l'explotació d'espais buits per a l'increment d'àrees comunes d'estacionament i habitatge. Establir com a necessitat prioritària l'increment d'àrees d'estacionament provoca l'ús de predis erms, en molts casos cors de poma, en detriment de què alguna vegada van ser horts o àrees de cultiu.

El pla Q500, entre una limitada concepció sobre sostenibilitat ambiental i sense considerar els valors ecològics intrínsecs, simplifica les propostes d'intervenció. El riu llavors es proposa com l'eix d'una infraestructura verda i l'ecoturisme com el camí

The proposals set out in the PMC related to the Querétaro river go beyond the improvement of the environmental conditions. It suggests the incorporation of the river to the urban development of the city as a structural axis of connectivity and of the public/green spaces. On the other hand, the section on implementation point out: "To establish the recuperation of the obsolete industrial areas and significant natural areas for installation of equipment and strategic projects of high impact that favour real estate investment in these areas "³¹

Precariously, significant natural areas appear in the plan that will be equipped with obsolete areas. The consideration that natural areas are worthless or vacant spaces to be occupied has sense from the perspective of urban areas in the process of decline and deterioration of the inner city.³²

In the AHMQ a certain underuse of resources with value through the programme occupation rather than reusing and add value. While the

dynamic of demographic has been intense in the metropolitan area in the historic centre a process of transformation (in part antagonistic) been generated between the strong protection of built heritage and the intense transformation by real estate processes.³³

Likewise, the PMC promotes the use of the rear spaces of the buildings, backyards and block centres for the growth of green areas. However, this impulse simultaneously promotes the exploitation of empty spaces with the aim of increasing common areas for parking and housing. Establishing as a priority the need to increase parking areas brings out the use of barren lands, in many cases block centres, at the expense of what were once orchards or cultivation areas.

The Q500 plan, between a limited conception of environmental sustainability and without considering the intrinsic ecological values, simplifies the intervention proposals. The river is then proposed as the axis of a green infrastructure and ecotourism as the way forward for its use. A

per a la seva explotació. L'interès manifest en la conservació dels relictos agrícoles en contacte amb la ciutat es tradueix en la creació d'agro-parcs que s'enfoquen en la competitivitat econòmica.

En els documents revisats, els espais naturals de la ZMHQ es mostren sota tres perspectives: primer, des d'un cert desconeixement i/o desvaloració, aquests són gairebé ignorats, com els vestigis de sèquies, milpas o hortes; segon, com a problemàtica, des dels desavantatges que presenten els riscos naturals, l'accessibilitat, la deterioració, etc.; i tercer, com a possibilitat d'explotació, això és, com un recurs amb possibilitat de desenvolupament. Finalment, l'anàlisi serveix per a reconèixer: primer, que els instruments han evolucionat positivament cap al paradigma de la sostenibilitat; segon, que l'interès a salvaguardar el riu Querétaro es manté al llarg del temps. També permet assenyalar els desequilibris en la valorització, protecció, degradació, aprofitament o regeneració del component natural en la ZMHQ.

Discussió: els buits com a valor històric i patrimoni futur

En el cas mexicà, el procés de protecció i conservació del patrimoni iniciat en l'últim quart de segle XX, part dels paradigmes internacionals occidentals per a la gestió de la conservació i/o cura dels centres històrics que distancien els valors naturals i culturals (Figura 5). Des d'aquesta perspectiva, les eines de governança locals proposen lineaments des d'una ideologia desenvolupista, mentre les pràctiques descobreixen els desafiaments pendents. Les polítiques públiques de les quals depenen els centres històrics presenten actualment reptes sobre la gestió de la convivència en entorns socioecològics complexos i han de plantejar nous enfocaments més enllà del concepte canònic de monument.

Entre els reptes, enfront del risc que representa la gentrificació i el turisme massiu, està oferir als habitants dels centres històrics entorns de diversitat i inclusió. Respecte als nous enfocaments, la perspectiva Post-Kyoto cap a la sostenibilitat, podria ajudar a ampliar els camins de protecció i renovació, així com redefinir el patrimoni natural en

clear interest in the conservation of agricultural remnants in contact with the city results in the creation of agro-parks that focus on economic competitiveness.

In the revised documents, the natural spaces of the AHMQ are considered from three perspectives: first and from a certain lack of awareness and/or devaluation, these are almost ignored, like the remains of the ditches, cornfields or vegetable gardens; second, problematic, from the disadvantages that natural risk present, the accessibility and deterioration, etc.; and third, as a possible exploitation, this is, as a means of possible development. Finally, the analysis serves to acknowledge firstly, that the implementations have evolved in a positive way towards the paradigm of sustainability; second, the interest in safeguarding the Querétaro river has endured over time. It also allows to highlight the imbalances in the increased value, protection, degradation, the use, or regeneration of the natural components of the AHMQ.

Discussion: The voids as a future heritage and historic value

In the case of Mexico, the process of protection and conservation of heritage began in the last quarter of the 20th century, part of the western international paradigms for the management of conservation and / or care of historic centres that create disparity between natural and cultural values (Figure 5). From this perspective, local governance tools propose guidelines from a developmental ideology, while through experience the pending challenges will be discovered. The public policies on which the historic centres depend currently present challenges regarding the management of coexistence in complex socio-ecological environments and must propose new approaches beyond the canonical concept of monument.

Among the challenges, given the risk posed by gentrification and mass tourism, is providing the inhabitants of historic centres environments with diversity and inclusion. Regarding the new action plans, the Post-Kyoto perspective towards

els escenaris futurs dels centres històrics de les ciutats mexicanes i llatinoamericanes. Aquesta perspectiva replanteja el projecte desenvolupista, atenent tres temes comuns a la ciutat del segle XXI: el canvi climàtic, la desigualtat social i la mobilitat.³⁴ Davant l'època de crisi i transició és pertinent acostar-se a una posició més radical. És a dir, que les qüestions urbanes, conseqüents amb el canvi climàtic, han d'involucrar-se més amb els sistemes ecològics, l'aigua i l'energia. Per tant, el replanteig de l'enfocament de la gestió dels centres històrics hauria de passar per ressituar els valors de la biodiversitat.

Els processos de creixement urbà simultanis i continus d'urbanització, lotificació, edificació³⁵ i successió³⁶, expliquen la importància de trobar les seves interrelacions i preservar els patrons originaris sense excloure el component natural. En el cas de Querétaro aquests processos, les restes latents dels quals es relacionen amb formes de l'hàbitat dels pobles originaris i el seu coneixement de la cooperació amb la naturalesa se superposen amb paràmetres d'urbanisme hispànic, han de ser revisats en profunditat. És imperatiu parar esment a la lotificació de milpas i solars i la seva morfologia en relació amb el traçat de canals i sèquies. El futur d'una ciutat més verda no es projecta sobre una fulla en blanc i aquestes petjades territorials ja aporten informació rellevant (Figura 6).

Reteixir la història ambiental dels patrons originals de Querétaro amb els escenaris sustentables futurs és un repte pendent. El concepte de palimpsest, com a escriptures superposades en el mateix territori,³⁷ pot ser d'utilitat per a revelar el traçat natural i indígena. Els elements naturals primigenis, el paisatge de cultius amb les seves xarxes hídriques i la posterior traça de la ciutat superposa geometries i valors, que paga la pena recuperar i conservar per la seva singularitat. L'associació de patrimoni urbà-arquitectònic i natural presenta una oportunitat de revalorar la integració d'ambdues, ampliant la perspectiva de la conservació a la regeneració.

sustainability could pave the way to better protection and renewal, as well as redefine the natural heritage in the future scenarios of the historic centres of Mexican and Latin American cities. This perspective rethinks the development project, reflecting on three themes common to the city of the 21st century: climate change, social inequality and mobility.³⁴ In times of crisis and transition, it is essential to consider a more radical position. In other words, urban issues, consequent with climate change, must become more involved with ecological systems, water and energy. Therefore, in order to reconsider the management of historic centres, the aim should be to reposition the values of biodiversity.

The simultaneous and continuous urban growth processes of urbanisation, subdivision, building³⁵ and succession³⁶, demonstrate the importance of finding their interrelations and preserving the original patterns without excluding the natural component. In the case of Querétaro, these processes, whose dormant remains are related to native peoples' way of life and knowledge in

cooperating with nature that are overlapped with Hispanic urban planning parameters must be thoroughly reviewed. It is essential to pay attention to the subdivision of cornfields and plots and their morphology in relation to the layout of canals and ditches. The future of a greener city cannot be designed on a blank page and these territorial footprints already provide relevant information (Figure 6)

To re-weave the environmental history of the original patterns of Querétaro with future sustainable scenarios is a pending challenge. The concept of manuscript, as superimposed writings in the same territory³⁷, can be useful in revealing the natural and indigenous layout. The original natural elements, the crop landscape with its water networks and the subsequent design of the city overlap geometries and values and given that they are unique should be recovered and preserved. The association of urban-architectural and natural heritage presents an opportunity to revalue the integration of both, widening the perspective from conservation to regeneration.

Figura 6. Pla cartogràfic de la ciutat de Querétaro, 1885. Autor: Carlos Alcocer Adolfo de la Isla. Fragment. Es mostra la traça de canals de tots dos marges del va riure Querétaro i diverses àrees de cultiu i hortes.

Figure 6. Map of the city of Querétaro, 1885. Author: Carlos Alcocer Adolfo de la Isla. Fragment. The trace of channels on both banks of the Querétaro river and various cultivation areas and orchards is shown

Els buits urbans són una carta clau en la regeneració urbana. La revaloració dels buits com a espais oberts públics que poden integrar-se al sistema dels carrers, places i jardins, o als ecosistemes com el riu, permeten repensar la renovació des de la preservació integrada al projecte. En el cas de Querétaro el buit de l'espai fluvial, des de la perspectiva desenvolupista, és vist com a oportunitat d'aprofitament per a infraestructura viària o parc lineal. Una nova idea de buit, o buit positiu, deixaria veure al riu Querétaro, com un espai

Urban voids are crucial in urban regeneration. Their revaluation as public open spaces that can be integrated into the system, streets, squares and gardens, or ecosystems such as the river,

allows us to reconsider the renovation from the preservation integrated into the project. In the case of Querétaro, the void of the fluvial space, from the developmental perspective, is seen as

flexible en funció de l'aigua i els boscos de ribera. Una visió alternativa sobre plens i buits considera al buit com un espai per a redefinir en comptes d'un espai per a ocupar.³⁸ La regeneració i restauració d'un sistema ecològic requereix uns marges més oberts no comprimits en infraestructures rígides. D'altra banda, el buit d'erms,³⁹ hereus d'espais agrícoles mixtos de milpas i horts, són constantment ocupats a causa de la necessitat d'espai per a estacionament i habitatges. És imprescindible redefinir els buits a partir de la seva història en la configuració de la ciutat.

Els ecosistemes fluvials i les àrees de cultiu són espais oberts on la successió ecològica i agrícola ha modelat buits en la coevolució urbà ambiental. El debat entre la preservació i el projecte de renovació necessita parar esment als buits. El buit, per tant, pot arribar a ser un component fonamental per a revalorar el patrimoni ampliat i possibilitar la hibridació amb components passats ja marginats -la naturalesa- i la cerca de convivència futura -habitatges i usos mixtos-. En conseqüència, l'aprofitament i l'ocupació, processos del model desenvolupista han d'entrar en equilibri amb els buits. Tal com succeïa a la ciutat mestissa.

Notes

- ¹ Sharon Sullivan, "Local involvement and traditional practices in the world heritage system," *UNESCO. Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage*, World Heritage Paper 13 (2004), 49-58.
- ² Arturo Almandoz, *Modernization, Urbanization and Development in Latin America, 1900s-2000s*. (NY: Routledge, 2015), 87-109.
- ³ Ignacio Kunz Bolaños, *Procesos actuales de la reestructuración urbana en la Zona Metropolitana de Querétaro* (Querétaro: Observatorio Urbano Metropolitano de Querétaro SEDESOL, 2009), 9
- ⁴ Daniel Hiernaux-Nicolas y Carmen Imelda González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro," *Estudios Críticos Del Desarrollo* 8, no. 14 (2018), 59-61. <https://doi.org/10.35533/ecd.0814.dhn.cigg>
- ⁵ Sobre gentrificació en la ciutat de Querétaro veure: Hiernaux-Nicolas y González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro," 59-61; Emiliano Duering, Carmen González, & Daniel Hiernaux, "Nuevas políticas urbanas, gentrificació y resistencia: Movimientos sociales incipientes en Querétaro" En Carrión F. & Erazo J. (Eds.), *El derecho a la ciudad en América Latina: Visiones desde la política* (México: CLACSO, 2016), 241-258.

an opportunity for use for road infrastructure or linear park. A new idea of (*positive*) emptiness, would reveal the Querétaro river, as a flexible space that depends on the water and the riverside forests. An alternative perspective on fills and voids sees the void as a space to redefine rather than a space to occupy³⁸. Regeneration and restoration of an ecological system requires more open, uncompressed margins in rigid infrastructures. On the other hand, the emptiness of barren land³⁹, heirs to mixed agricultural spaces of cornfields and orchards, are constantly occupied due to the need for parking and housing. It is essential to redefine the gaps based on its history in the configuration of the city.

River ecosystems and cultivation areas are open spaces where ecological and agricultural succession has modelled gaps in the coevolution of urban environments. The debate between preservation and renovation project needs to pay attention to these gaps. The void, therefore, can become a fundamental component to revalue the expanded heritage and enable hybridisation with past components

already marginalised - nature - and the search for future coexistence - housing and mixed uses. Consequently, the use and occupation, processes of the developmental model must find harmony with the gaps. Just as it happened in the hybrid city.

Footnotes

- ¹ Sharon Sullivan, "Local involvement and traditional practices in the world heritage system," *UNESCO. Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage*, World Heritage Paper 13 (2004): 49-58
- ² Arturo Almandoz, *Modernization, Urbanization and Development in Latin America, 1900s-2000s*. (NY: Routledge, 2015), 87-109
- ³ Ignacio Kunz Bolaños, *Procesos actuales de la reestructuración urbana en la Zona Metropolitana de Querétaro* (Querétaro: Metropolitan Urban Observatory of Querétaro SEDESOL, 2009), 9.
- ⁴ Daniel Hiernaux-Nicolas and Carmen Imelda González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro," *Estudios Críticos Del Desarrollo* 8, no. 14 (2018): 59-61. <https://doi.org/10.35533/ecd.0814.dhn.cigg>

- ⁶ Cynthia Irwin-Williams, *Pre-ceramic and Early Ceramic Cultures of Hidalgo and Querétaro. Report on Archaeological Investigation on the Mesa Central, 1959-1960* (México: INAH, 1960)
- ⁷ David Charles Wright Carr, "La prehistoria e historia temprana de los pueblos originarios del Bajío" en *Los pueblos originarios en el estado de Guanajuato*, coords. David Charles Wright Carr i Daniel Vega Macías (Ciudad de México: PEARSON, 2014), 1-26.
- ⁸ Teresa Rojas Rabiela, "La agricultura en la época prehispánica" en *La agricultura en tierras mexicanas desde sus orígenes hasta nuestros días*, coord. Teresa Rojas Rabiela (Ciudad de México: CONACULTA-Grijalbo, 1990), 15-118
- ⁹ Marta Eugenia García Ugarte, *Querétaro: historia breve* (Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 2014)
- ¹⁰ *Ibid.*, 41
- ¹¹ Lourdes Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII," *Papeles de Población*, 12, no. 49 (2006), 239-262
- ¹² Francisco Ramos de Cárdenas, "Relación geográfica de Querétaro. 1582" en *Querétaro en el siglo XVI, fuentes documentales primarias*, David Charles Wright Carr (Querétaro: Secretaría de Cultura y Bienestar Social, Gobierno del Estado de Querétaro, 1988), 95-219.
- ¹³ Ana María Crespo y Rosa Brambila, *Querétaro prehispánico* (Ciudad de México: INAH, 1991), 67
- ¹⁴ Ramos de Cárdenas, *Relación geográfica de Querétaro. 1582*, 125, Archivo de la Universidad Autónoma de Nuevo León
- ¹⁵ *Ibid.*, 127
- ¹⁶ Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII", 246
- ¹⁷ Antonio de Ciudad Real, *Tratado curioso y docto de las grandezas de la Nueva España, 1584-1589* (Ciudad de México: Instituto de Investigaciones Históricas-UNAM, 1976), 75
- ¹⁸ Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII", 248.
- ¹⁹ Alonso De la Rea, *Crónica de la orden de N. S. Padre San Francisco, Provincia de San Pedro y San Pablo de Mechoacán (sic), en la Nueva España, 1639* (México: Voz de México, 1882), 282, Archivo de la Universidad Autónoma de Nuevo León
- ²⁰ Carlos de Sigüenza y Góngora, *Glorias de Querétaro en la nueva congregación eclesiástica de María Santísima de Guadalupe* (México, 1680), 3-4, Archivo de la Universidad Autónoma de Nuevo León. (Ortografía y puntuación modernizadas por los autores)
- ²¹ Francisco Antonio Navarrete, *Relación peregrina del agua corriente que para beber, y vivir goza la muy noble, leal, y florida ciudad de Santiago de Querétaro* (México: Joseph Bernardo de Hogal, 1739), 27, Archivo de la Universidad Autónoma de Nuevo León. (Ortografía y puntuación modernizadas por los autores)
- ²² García Ugarte, *Querétaro: historia breve*, 177-192
- ²³ DOF, Diario Oficial de la Nación. *Declaratoria Zona de Monumentos Históricos de la Ciudad de Querétaro*, 30 de marzo de 1981, pp. 16-43
- ²⁴ WORLD HERITAGE COMMITTEE, *Historic Monuments Zone of Querétaro* (WHC Nomination Documentation, Mérida: UNESCO, 1996), 1
- ⁵ Regarding gentrification in the city of Querétaro see: Hiernaux-Nicolas and González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro," 59-61; Emiliano Duering, Carmen González, & Daniel Hiernaux, "Nuevas políticas urbanas, gentrificación y resistencia: Movimientos sociales incipientes en Querétaro" In Carrión F. & Erazo J. (Eds.), *El derecho a la ciudad en América Latina: Visiones desde la política* (Mexico: CLACSO, 2016), 241-258.
- ⁶ Cynthia Irwin-Williams, *Pre-ceramic and Early Ceramic Cultures of Hidalgo and Querétaro. Report on Archaeological Investigation on the Mesa Central, 1959-1960* (Mexico: INAH, 1960)
- ⁷ David Charles Wright Carr, "La prehistoria e historia temprana de los pueblos originarios del Bajío" en *Los pueblos originarios en el estado de Guanajuato*, coords. David Charles Wright Carr and Daniel Vega Macías (Mexico City: PEARSON, 2014), 1-26
- ⁸ Teresa Rojas Rabiela, "La agricultura en la época prehispánica" in *La agricultura en tierras mexicanas desde sus orígenes hasta nuestros días*, coord. Teresa Rojas Rabiela (Mexico City: CONACULTA-Grijalbo, 1990), 15-118
- ⁹ Marta Eugenia García Ugarte, *Querétaro: historia breve* (Mexico City: Fund of Economic Culture, 2014)
- ¹⁰ *Ibid.*, 41
- ¹¹ Lourdes Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII," *Papeles de Población* 12, no. 49 (2006): 239-262.
- ¹² Francisco Ramos de Cárdenas, "Relación geográfica de Querétaro. 1582" in *Querétaro en el siglo XVI, fuentes documentales primarias*, David Charles Wright Carr (Querétaro: Secretariat of Culture and Social Welfare, Government of the State of Querétaro, 1988), 95-219
- ¹³ Ana María Crespo and Rosa Brambila, *Querétaro prehispánico* (Mexico City: INAH, 1991), 67
- ¹⁴ Ramos de Cárdenas, *Relación geográfica de Querétaro. 1582*, 125, Archive of the Autonomous University of Nuevo León
- ¹⁵ *Ibid.*, 127
- ¹⁶ Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII," *Papeles de población* 12, no. 49 (2006): 239-262.
- ¹⁷ Antonio de Ciudad Real, *Tratado curioso y docto de las grandezas de la Nueva España, 1584-1589* (Mexico City: UNAM - Historical Research Institute, 1976), 75
- ¹⁸ Somohano Martínez, "La movilidad poblacional en Tlatchco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII," *Papeles de población* 12, no. 49 (2006): 239-262

- ²⁵ INAH, *Catálogo Nacional de Monumentos Históricos Inmuebles del Estado de Querétaro* (Querétaro: CNCA/INAH, 2000)
- ²⁶ GOBIERNO DEL ESTADO QUERÉTARO Y MUNICIPIO DE QUERÉTARO, *Plan Parcial de Desarrollo Urbano para la Zona de Monumentos y Barrios Tradicionales de la Ciudad de Santiago de Querétaro* (Querétaro: La sombra de Arteaga Periódico Oficial, 2008), 2341-2356
- ²⁷ IMPLAN Querétaro, *Plan de Manejo y Conservación de la Zona de Monumentos Históricos de Santiago de Querétaro* (Querétaro: IMPLAN Querétaro, 2010)
- ²⁸ ONU Hábitat y Municipio de Querétaro, *Q500: Estrategia de Territorialización del Índice de Prosperidad Urbana en Querétaro* (Querétaro: Municipio de Querétaro, 2018)
- ²⁹ L'objectiu general d'un àmbit estratègic és demostrar la viabilitat de Q500 per a detonar prosperitat.
- ³⁰ IMPLAN Querétaro, *Plan de Manejo y Conservación de la Zona de Monumentos Históricos de Santiago de Querétaro*, II-27
- ³¹ *Ibid.*, III-39
- ³² Kunz Bolaños, *Procesos actuales de la reestructuración urbana en la Zona Metropolitana de Querétaro*, 27-52
- ³³ Hiernaux-Nicolas y González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro", 58
- ³⁴ Bernardo Secchi, i Paola Viganò, *La Ville Poreuse: Un Projet Pour Le Grand Paris Et La Métropole De L'après-Kyoto* (Genève: Métispresses, 2011), 19
- ³⁵ Manual de Solà-Morales i Rubio, *Las formas de crecimiento urbano* (Barcelona: Editorial UPC, 1997), 78
- ³⁶ Miguel Ángel Bartorila, *Sostenibilidad y Plusvalía. Proyecto de revitalización y conservación para el humedal Laguna del Carpintero y entorno* (México: editorial Colofón, 2020), 97
- ³⁷ André Corboz, "El territorio como palimpsesto", *Diógenes* 31, no.121 (1983), 12-34
- ³⁸ Paola Viganò, *La città elementare* (Milano: Skira, 1999), 127
- ³⁹ L'estat ruïnós d'immobles és una de les problemàtiques més complexes en el sector. Entre una costosa preservació i la demanda de sòl per a noves edificacions, amb baixes restriccions, l'abandó i deterioració de predis és freqüent.

Referències de les imatges

Figura 1. Zona de Monuments Històrics de Querétaro sobre fotografia aèria de la dècada de de 1990. Font: Elaboració dels autors en base a INEGI 1993

- ¹⁹ Alonso De la Rea, *Crónica de la orden de N. S. Padre San Francisco, Provincia de San Pedro y San Pablo de Mechoacán (sic), en la Nueva España, 1639* (Mexico: Voz de México, 1882), 282, Archive of the Autonomous University of Nuevo León
- ²⁰ Carlos de Sigüenza y Góngora, *Glorias de Querétaro en la nueva congregación eclesiástica de María Santísima de Guadalupe* (México, 1680), 3-4, Archive of the Autonomous University of Nuevo León. (Spelling and punctuation updated by the authors).
- ²¹ Francisco Antonio Navarrete, *Relación peregrina del agua corriente que para beber, y vivir goza la muy noble, leal, y florida ciudad de Santiago de Querétaro* (Mexico: Joseph Bernardo de Hogal, 1739), 27, Archives of the autonomous University of Nuevo León. (spelling and punctuation updated by the authors).
- ²² Marta Eugenia García Ugarte, *Querétaro: historia breve* (Mexico City: Fondo de Cultura Económica, 2014), 177-192
- ²³ DOF, Diario Oficial de la Nación. *Declaratoria Zona de Monumentos Históricos de la Ciudad de Querétaro*, 30 March 1981, 16-43
- ²⁴ WORLD HERITAGE COMMITTEE, *Historic Monuments Zone of Querétaro* (WHC Nomination Documentation, Mérida: UNESCO, 1996), 1
- ²⁵ INAH, *Catálogo Nacional de Monumentos Históricos Inmuebles del Estado de Querétaro* (Querétaro: CNCA/INAH, 2000)
- ²⁶ GOBIERNO DEL ESTADO QUERÉTARO Y MUNICIPIO DE QUERÉTARO, *Plan Parcial de Desarrollo Urbano para la Zona de Monumentos y Barrios Tradicionales de la Ciudad de Santiago de Querétaro* (Querétaro: La sombra de Arteaga Periódico Oficial, 2008), 2341-2356
- ²⁷ IMPLAN Querétaro, *Plan de Manejo y Conservación de la Zona de Monumentos Históricos de Santiago de Querétaro* (Querétaro: IMPLAN Querétaro, 2010)
- ²⁸ ONU Hábitat y Municipio de Querétaro, *Q500: Estrategia de Territorialización del Índice de Prosperidad Urbana en Querétaro* (Querétaro: Municipio de Querétaro, 2018)
- ²⁹ The general aim of the strategic sphere is to prove the viability and trigger prosperity
- ³⁰ IMPLAN(Querétaro, *Plan de Manejo y Conservación de la Zona de Monumentos Históricos de Santiago de Querétaro*, II-27
- ³¹ *Ibid.*, III-39
- ³² Ignacio Kunz Bolaños, *Procesos actuales de la reestructuración urbana en la Zona Metropolitana de Querétaro* (Querétaro: Observatorio Urbano Metropolitano de Querétaro SEDESOL, 2009), 27-52
- ³³ Daniel Hiernaux-Nicolas y Carmen Imelda González Gómez, "Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro," *Estudios Críticos Del Desarrollo* 8, no. 14 (2018): 59-61. <https://doi.org/10.35533/ecd.0814.dhn.cigg>
- ³⁴ Bernardo Secchi, i Paola Viganò, *La Ville Poreuse: Un Projet Pour Le Grand Paris Et La Métropole De L'après-Kyoto* (Genève: Métispresses, 2011), 19
- ³⁵ Manuel de Solà-Morales i Rubio, *Las formas de crecimiento urbano* (Barcelona: Editorial UPC, 1997), 78
- ³⁶ Miguel Ángel Bartorila, *Sostenibilidad y Plusvalía. Proyecto de revitalización y conservación para el humedal Laguna del Carpintero y entorno* (México: editorial Colofón, 2020), 97

Figura 2. Ordenança que per a la divisió de la m. Noble i lleial ciutat de Santiago Querétaro en quarteles [sic] menors, 1796. Autor: José Ignacio Ruiz Caldo Mariano de Zúñiga i Ontiveros. Es mostren les façanes consolidades d'unes certes illes i els buits a l'interior, els diferents lots amb ús agrícola en els contorns així com el riu Querétaro i la seva ribera. Font: Mapoteca Orozco i Berra

Figura 3. Pla topogràfic de la ciutat de Santiago de Querétaro, 1844. Autor: P.A. Mesier's. El pla mostra la séquia principal i la diversa configuració de milpas i horts. Font: Mapoteca Orozco i Berra

Figura 4. Fotografia del centre històric i entorn en 1934. L'espai construït es va consolidant. S'observa a penes, una franja verda sobre la traça de la séquia principal en la part superior esquerra i restes d'horts. Font: Querétaro, 1934, Serie Oblicua, Número de Control FAO_01_001085 Fondo Aerofotográfico Acervo Histórico Fundación ICA, A. C

Figura 5. Immobles catalogats com a històrics. Zona de Monuments Històrics, 2016. Es mostren els diferents edificis catalogats del segle XV al XX. Font: IMPLAN Querétaro

Figura 6. Pla cartogràfic de la ciutat de Querétaro, 1885. Autor: Carlos Alcocer Adolfo de l'Illa. Fragment. Es mostra la traça de canals de tots dos marges del va riure Querétaro i diverses àrees de cultiu i hortes. Font: Mapoteca Orozco i Berra

³⁷ André Corboz, "El territorio como palimpsesto," *Diógenes* 31, no. 121 (1983): 12-34

³⁸ Paola Viganò, *La città elementare* (Milano: Skira, 1999), 127

³⁹ The neglected state of properties is one of the most complex problems in the sector. Between costly preservation and the demand for land for new buildings, with low restrictions, the abandonment and deterioration of properties is frequent.

Image references

Figure 1. Historic Monuments Zone of Querétaro on aerial photography from the 1990s, scale 1: 75,000. Source: Prepared by the authors based on INEGI (National Institute of Statistics and Geography in Mexico) 1993

Figure 2. Ordinance that for the division of very Noble and loyal city of Santiago Querétaro in minor [sic] quarters, 1796. Author: José Ignacio Ruiz Caldo Mariano de Zúñiga and Ontiveros. The consolidated facades of certain blocks and the empty ones inside are shown, the different lots with agricultural use in the contours as well as the Querétaro river and its bank. Source: Mapoteca Orozco and Berra.

Figure 3. Topographic plan of the city of Santiago de Querétaro, 1844. Author: P.A. Mesier's. The plan shows the main canal and the diverse configuration of cornfields and orchards. Source: Mapoteca Orozco and Berra.

Figure 4. Photograph of the historic centre and surroundings in 1934. The built space is consolidating. It is barely visible, a green strip on the trace of the main canal in the upper left part and the remains of orchards. Source: Querétaro, 1934, Oblique Series, Control Number FAO_01_001085 Aerial photographic Fund Historical Collection Fund ICA, A. C.

Figure 5. Properties catalogued as historical. Historic Monuments Zone. The different buildings catalogued from the 15th to the 20th century are shown, 2016. Source: IMPLAN (Institute of Municipal Planning) Querétaro.

Figure 6. Map of the city of Querétaro, 1885. Author: Carlos Alcocer Adolfo de la Isla. Fragment. The channel line of both banks of the Querétaro river and various cultivation areas and orchards are shown. Source: Mapoteca Orozco and Berra

Bibliografía

Bibliography

- Almandoz, Arturo. *Modernization, Urbanization and Development in Latin America, 1900s-2000s*. NY: Routledge, 2015
- Bartorila, Miguel Ángel. *Sostenibilidad y Plusvalía. Proyecto de revitalización y conservación para el humedal Laguna del Carpintero y entorno*. México: Colofón-UAT, 2020.
- Ciudad Real, Antonio de. *Tratado curioso y docto de las grandezas de la Nueva España, 1584-1589*. Editado por Josefina García Quintana y Víctor M. Castillo. Vol. 2. Ciudad de México: Instituto de Investigaciones Históricas-UNAM, 1976
- Corboz, André. “El territorio como palimpsesto”, *Diógenes* 31, 121, (1983)
- Crespo, Ana María, y Rosa Brambila, *Querétaro prehispánico*. Ciudad de México: INAH, 1991
- De la Rea, Alonso, *Crónica de la orden de N. S. Padre San Francisco, Provincia de San Pedro y San Pablo de Mechoacán (sic), en la Nueva España, 1639*. México: Voz de México, 1882
- De Solà-Morales i Rubio, Manuel, *Las formas de crecimiento urbano*. Barcelona: Editorial UPC, 1997
- DOF, Diario Oficial de la Nación. *Declaratoria Zona de Monumentos Históricos de la Ciudad de Querétaro*, 30 de marzo de 1981
- Duering, Emiliano, Carmen González, y Daniel Hiernaux, “Nuevas políticas urbanas, gentrificación y resistencia: Movimientos sociales incipientes en Querétaro”, En *El derecho a la ciudad en América Latina: Visiones desde la polí*, de Fernando Carrión y Jaime Erazo, 241-258. México: CLACSO, 2016
doi:[https:// doi:10.2307/j.ctvt6rm0z.15](https://doi.org/10.2307/j.ctvt6rm0z.15)
- García Ugarte, Marta Eugenia, *Querétaro: historia breve*. Ciudad de México: Fondo de Cultura Económica, 2014
- GOBIERNO DEL ESTADO QUERÉTARO Y MUNICIPIO DE QUERÉTARO, *Plan Parcial de Desarrollo Urbano para la Zona de Monumentos y Barrios Tradicionales de la Ciudad de Santiago de Querétaro*. Querétaro: La sombra de Arteaga Periódico Oficial, 2008
- Hiernaux-Nicolas, Daniel y Carmen Imelda González Gómez, “Cuando el turismo invade el Centro Histórico: Santiago de Querétaro”, *Estudios Críticos Del Desarrollo VIII*, 14, (. 2018). doi:<https://doi.org/10.35533/ecd.0814.dhn.cigg>
- IMPLAN Querétaro, *Plan de Manejo y Conservación de la Zona de Monumentos Históricos de Santiago de Querétaro*. Querétaro: IMPLAN Querétaro, 2010.
- INAH, *Catálogo Nacional de Monumentos Históricos Inmuebles del Estado de Querétaro*. Querétaro: CNCA/INAH, 2000.
- Irwin-Williams, Cynthia, *Pre-ceramic and Early Ceramic Cultures of Hidalgo and Querétaro. Report on Archaeological Investigation on the Mesa Central, 1959-1960*. Report Submitted to the Departamento de Prehistoria (2 volúmenes), México: INAH, 1960.

- Jiménez Gómez, Juan Ricardo, *La república de indios en Querétaro, 1550-1820: gobierno, elecciones y bienes de comunidad*. Ciudad de México: Editorial Miguel Ángel Porrúa, 2008.
- Kunz Bolaños, Ignacio, *Procesos actuales de la reestructuración urbana en la Zona Metropolitana de Querétaro*. Querétaro: Observatorio Urbano Metropolitano de Querétaro SEDESOL, 2009
- Navarrete, Francisco Antonio, *Relación peregrina del agua corriente que para beber, y vivir goza la muy noble, leal, y florida ciudad de Santiago de Queretaro*. México: Joseph Bernardo de Hogal, 1739
- ONU Hábitat y Municipio de Querétaro, *Q500: Estrategia de Territorialización del Índice de Prosperidad Urbana en Querétaro*. Querétaro: Municipio de Querétaro, 2018
- Ramos de Cárdenas, Francisco, "Relación geográfica de Querétaro, 1582", en *Querétaro en el siglo XVI, fuentes documentales primarias*, de David Charle Wright Carr, 95-219. Querétaro: Secretaría de Cultura y Bienestar Social, Gobierno del Estado de Querétaro, 1989
- Rojas Rabiela, Teresa, "La agricultura en la época prehispánica", en *La agricultura en tierras mexicanas desde sus orígenes hasta nuestros días*, de Teresa Rojas Rabiela, 15-138. Ciudad de México: CONACULTA-Grijalbo, 1990.
- Secchi, Bernardo, y Paola Viganò, *La Ville Poreuse: Un Projet Pour Le Grand Paris Et La Métropole De L'après-Kyoto*. Genève: Métispresses, 2011.
- Sigüenza y Góngora, Carlos de, *Glorias de Querétaro en la nueva congregación eclesiástica de María Santísima de Guadalupe*. México, 1680.
- Somohano Martínez, Lourdes, "La movilidad poblacional en Tlaxco/Querétaro, siglos XVI y principios del XVII", *Papeles de Población* 12, 49, (2006)
- Sullivan, Sharon, "Local involvement and traditional practices in the world heritage system", *UNESCO. Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage* (UNESCO World Heritage Centre) World Heritage Paper 13 (2004)
- Viganò, Paola, *La città elementare*. Milano: Skira, 1999.
- WORLD HERITAGE COMMITTEE, *Historic Monuments Zone of Querétaro*. WHC Nomination Documentation, Mérida: UNESCO, 1996.
- Wright Carr, David Charles, "La prehistoria e historia temprana de los pueblos originarios del Bajío", en *Los pueblos originarios en el estado de Guanajuato*, de David Charles Wright Carr y Daniel Vega Macías, 1-26. México: PEARSON, 2014